

Тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү (Yansıma Kelimelerin Fonetik Özellikleri)

Dr. Ergün Koca¹

Турпат жагынан алганда, тууранды сөздөр башка түркүмдөгү сөздөр менен жалпылыкка ээ, т.а. алар да, тилдик фонетикалык мыйзамченемдүүлүгүнө ылайык уюшулат. Бирок ошентсе да, тыбыштык курамы боюнча өзүнө гана таандык айрым бөтөнчөлүктөрү да бар. Бул – бир.

Экинчиден, тыбыштык курамы жагынан алганда, кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөр жалпылыкка ээ болуу менен катар өз ара айырмаланбай да койбойт. Мына ушундай жагдай шарттардан улам биз бул бөлүмдө аталган маселени атайы териштирүүнү эп көрдүк.

Кеп кылуучу маселе менен тикеден-тике байланышы болгондуктан, адегенде эки тилдеги тыбыштар системасы тууралуу кыскача маалымат бере кетүү абзел. Эки тилдин тең тыбыштык курамына жетиштүү денгээлде изилдөө жүргүзүлгөндүгүн, бул маселе боюнча окумуштуулар арасында талаш-тартыш туудура турган маселелер жок экендигин эскерте кетүү жөн.²

¹ Uluslararası Atatürk Alatoö Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

² **Deny, J.**, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Çeviren O. Şahin). Ankara, 1995; Türk Dili Grameri (Çeviren A.U. Elöve). İstanbul, 1941; **Щербак М.А.**, Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970; **Tekin, T.**, Ön Türkçede ünsüz yitimi. TDAY, Ankara. 1977, s. 35-51; **Вишнев, А.**, Первичные долгие гласные в тюркских языках, Уфа, 1963; **Гаджиева, Н.З.**, Глухое начало слова в тюркском языке. Советская тюркология, N:4, 1973; **Çengel K.H.** Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara. 2005; **T. Ахматов, Ж. Мукамбаев**, Азыркы кыргыз тили, Фонетика-Лексика, Фрунзе.1978; **Дыйканов К.** Кыргыз тили, Фонетика-Лексика, Фрунзе 1992; **Акматов Т.К., Омүралиева Ж.** Азыркы кыргыз тили, Фрунзе 1990; **Bangioglu T.** Türk Grameri (Sesbilgisi), TDK., Ankara 1959; **Başkan, Ö.**, Turkish Phonemics, 3 İstanbul, 1959; **Aksan D.**, Türkiye Türkçesi, Gelişmeli Sesbilgisi, TDK., Ankara, 1978,

Үндүүлөр: Түркия түркчөсүндө сегиз (*a, э, ы, и, o, ө, у, ү*) (**a, e, ı, i, o, ö, u, ü**)³ үндүү, ал эми кыргыз тилинде 14 үндүү тыбыш бар. Анын 8и кыска үндүү (**a, э, ы, и, o, ө, у, ү**),⁴ алтысы созулма үндүү (**aa, ээ, oo, өө, уу, үү**) болуп саналат. Демек, кыргыз жана түрк тилиндеги үндүүлөр созулушу боюнча өз ара айырмаланат. Ал эми калган белгилери боюнча жалпылыкка ээ, т.а. үндүүлөр эки тилде тең төмөнкүдөй мүнөздө бөлүштүрүлөт.

1) Тилдин горизонталдык абалына карай:

жоон жана ичке;

2) эриндердин катышына карай:

эрин жана ачык;

3) жаактын ачылышына карай

кең жана кууш

Бул үндүүлөр баары тең тууранды сөздөрдүн курамында колдонулат, ошондуктан ар бир тыбышка кыскача мүнөздөмө берүү менен, ал катышкан сөздөрдү мисал катары келтире кетели:

a, (a) : жоон, кең жана ачык. Бул үндүүнү айтканыбызда тил артка тартылып, тилдин түп жагы жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылат жана эрин катышпайт. М: **шар-шар, жал-жал, тарс, качыр-кучур.**

abil abil yürümek (майпаң-майпаң), aksırmak (чүчкүрүү), aksirik (чүчкүрүк), anırmak (айкыруу), bağıriş çağırış (өкүрүп-бакыруу), bangır

³ Dery, J., age., s. 1.

⁴ Çengel K.H. Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara. 2005. s.41-43. Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев, Азыркы кыргыз тили, Фонетика-Лексика, Фрунзе. 1978; Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр, Фрунзе 1959, Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, Бишкек. 2006.

bangır (бака-шака), ***caуır caуır*** (чатыр- чутур), ***çağıldamak*** (булкулдоо, бүлкүлдөө) **ж.б.**

э, (е) : ичке, кең жана ачык. Тилдин уч жагы көтөрүлүп, тил алга карай бир аз жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылат жана эрин катышпайт: селт.

Kekelemek (кекечтенүү), ***kekeme*** (кекечтөө) ***kekeç*** (кекеч), ***kişneme***, (кишенөө) ***meleme***, (маароо) ***melül melül vb.***

ы, (и) : жоон, кууш, ачык. Тил артка тартылып, түп жагы жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылбайт жана эрин катышпайт: жылт, кырс, качыр, шылдыр, шыры ж.б; ***fıkırdamak*** (быкырдоо), ***fışır fışır***, ***gıcırdatmak*** (кычыратуу), ***hıçkırık*** (эчкирик), ***kıkır kıkır*** (бүлкүлдөп), ***ıklama***, ***ıslık*** (ышкырык) **ж.б.**

и, (і) : ичке, кууш, ачык. Тилдин уч жагы көтөрүлүп, тил бир аз алга жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылбайт жана эрин катышпайт: илең-салаң, теңирең, чийт-чийт ж.б. ***çitlevük***, ***cıvcıvli***, ***fingirdemek***, ***inim inim inlemek*** (кыңкыстоо), ***tir tir titremek*** (дирилдөө) , ***tiril tiril*** **ж.б.**

о,(о) : жоон, кең, эрин. Тил артка тартылып, анын түп жагы жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт да, жаак кең ачылат жана эриндер алга карай жүткүнүп чормойгон абалда болот: лок-лок, кобур-собур, сорок-сорок, койкоң-койкоң ж.б ***sokur sokur***, ***fokur fokur*** (борк борк), ***föşurdata föşurdata***, ***hömurdanmak*** (күңгүрөнүү) , ***zonklamak*** (зуңкулдоо) **ж.б.**

ө,(ö) : ичке, кең, эрин. Тилдин уч жагы көтөрүлүп, тил бир азга алга жүткүнгөн абалда болот да, жаак кең ачылат жана эриндер чормоюп, алдыга жүткүнөт.

böğüre böğüre (мөөрөй мөөрөй), *bön bön, höpürdetmek* (шалтылдатуу), *löpür löpür* ж.б.

у,(u) : жоон, кууш, эрин. Тил артка тартылып, түп жагы жумшак таңдайды көздөй чормоюп көтөрүлөт, жаак кең ачылбайт жана эриндер алга жүткүнүп чормойгон абалда болот: колк-колк, бурк, кук, ку-куук ж.б; *gulu gulu , gurul gurul etmek* (курулдоо), *gurlamak, guruldamak, uğultu* (уу-дуу), *ulumak* (улуу) ж.б.

ү,(ü): ичке, кууш, эрин. Тилдин уч жагы көтөрүлүп, тил бир азга жүткүнөт; жаак кең ачылбайт жана эриндер алга жүткүнөт; жаак кең ачылбайт жана эриндер алга жүткүнүп чормойгон абалда болот: **күр, күр, күш-күш, дүр, дүнк** ж.б; *Üflemek* (үйлөө), *gümbür gümbür, güldür güldür, gümletmek, hüngür hüngür* (өңгүрөп ыйлоо), *kütürdemek* (кытыратуу), *püfür püfür* ж.б.

Ошентип, үндүүлөрдүн бөлүнүшүн таблица түрүндө төмөнкүдөй берсек болот:

а (a) - жоон (kalın) - кең (geniş) - ачык (düz)

э (e) - ичке (ince) - кең (geniş) - ачык (düz)

ы(ı) - жоон (kalın) - кууш (dar) - ачык (düz)

и (i) - ичке (ince) - кууш (dar) - ачык (düz)

о (o) - жоон (kalın) - кең (geniş) - эрин (yuvarlak)

ө (ö) - ичке (ince) - кең (geniş) - эрин (yuvarlak)

у (u) - жоон (kalın) - кууш (dar) - эрин (yuvarlak)

ү (ü) - ичке (ince) - кууш (dar) - эрин (yuvarlak)

Үндүүлөр тууралуу кыскача маалымат берген соң, эми алардын кыргыз жана түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдө колдонулуш абалына назар буралы. Кеп болуп жаткан маселе боюнча түркиялык илимпоз **Хамза Зулфикар «Түрк тилиндеги табыш тууранды**

сөздөр» аттуу китебинин «**Тууранды сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшү»** деген бөлүмүндө төмөнкүлөрдү белгилеп көрсөтөт:

1.Түрк тилиндеги табыш тууранды сөздөр башкы формаларында⁵ көңүлдү бурат. Түрк тилинде муундун алты тиби бар, башкы формалардын курамында бир үндүү болот, демек, ал бир муундан турат.

2.Тууранды сөздөр түзүлүшү боюнча үчкө бөлүнөт:

а) башкы формалар (уңгу тууранды сөздөрү)

б) экинчи даражадагы формалар (туунду тууранды сөздөр)

в)туундулар (татаал тууранды сөздөр)

3.Бирдей эле түшүнүктү, маанини билдирген уңгу тууранды сөздөрдүн белгилүү себептерден улам бир нече варианттары бар. М: *Фах, фак, фык, фок* (Суюктук кайнап чыккан кезде чыккан үн); *сар сиб* (*чалп-чулп*), *сир* (*чылп*), *сіб, сір, соб, сор* (*чолп*), *суб, сур* (*чулп*) (Суюктуктун ичинде, жаан жааган кезде өзүнөн өзү, же колдон, буттан чыккан үн); *санг* (*чаңк*), *сінг* (*чыңк*), *сінг, сонг* (*чоңк*), *сунк* (*чуңк*) (Шыңгыроо түрүндө айнек жана жезден жасалган буюмдардын кагылышы, чайпалышы, сүртүлүшү учурунда чыккан үн, ушул таризде кыйкыруу, сүйлөшүү, сайроо үндөрү); *сар* (*чар*), *сир* (*чыр*), *сир, сур* (*чур*), *сүр, шар* (*шар*), *сир* (*шыр*), *сир, сор* (*шор*) (Суюктуктун агышы учурунда чыккан үн); *так* (*мак*), *тик* (*мык*), *ток* (*моңк*) (чабуу, уруу, тыкылдатуу учурунда чыккан үн); *даб* (*даб*), *диб* (*дыб*), *диб, дүр* (*дүн*) (дабырап басуу, тепкилөө, теминүү учурунда чыккан үн); *данг* (*даңк*), *дінг* (*дыңк*), *дінг* (*дуңк*), *донг* (*моңк*), *дунк* (*дүңк*) (уруу, согуу, кулап түшүү, тоголонуу, бул таризде сүйлөө учурунда чыккан үн); *занг* (*заңк*), *зінг* (*зыңк*), *зінк, зонк* (*зоңк*), *зонг*.

⁵ Башкы формалар: табыш тууранды сөздөрдүн бөлүнбөс, бир муундуу эң кичине бөлүктөрү.

4. Тууранды сөздөрдүн фонетикалык түзүлүшүндөгү жогорудагыдай айырмачылыкты кокустук катары кароого болбойт, мындай өзгөчөлүк тууранды сөздөрдүн семантикасындагы айырмачылыктан улам жаралат, ал эми бул болсо, өз кезегинде объективдүү дабыш, добуштардын өз ара айырмачылыгына барып такалат.

Түзүлүшү жана мааниси жагынан бирдей болгон тууранды сөздөрдүн уңгуларындагы үндүүлөрдүн өзгөрүшү да алар туюндурган маанилердин өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. М: *Fıkırda-* (**быкырда**), *Fıkır fikir kaynamak*, (**быкпырдай кайноо, Tsöz⁶**), *fokurda-* (**боркулда-**), (**боркулдап кайноо, Tsöz**) этиштеринде кайноо процессинин ар кандай деңгээли (күчтүү, же алсызыраак) чагылып, натыйжада, бир эле процесстин түрдүү деңгээлин туюндургандыктан этиштердеги үндүүлөр да өзгөрүүгө учурады. М: *Şarıl şarıl* (**суунун шаркырап агышы, Tsöz**); *şırıl şırıl* (**суунун шырылдап агышы, Tsöz**); *şırılда-* (**шырылдап агуу**), *şorla-* (**шаркырап агуу**), *şorul şorul* (**абдан көп агуу**), *Zangır zangır* «**зангыр зангыр**» (**катуу чайналуу, Tsöz**), *zingirdak* «**зынгырдак**» (**шыңгырак**), *zingirtı* «**зингирти**» (**мончодогу жаңырык**), *zongur zongur* «**зонгур зонгур**» (**дирилдөө**) ж.б.

Адамдар, жаныбарлар жана табияттын башка кубулуштары түрдүү абалда болушуп, ар кандай үндөрдү (тыбыштарды) чыгарат да, ал табыштар үн толкундары аркылуу угуу органдарына таасир этүү менен туюмду жаратат. Ал эми тилдеги табыштар аркылуу ошол үндөрдү дал өзүндөй болбосо да, аларга (жакындаштырып тууроого, кайрадан жаратууга, чагылдырууга) адам баласынын мүмкүнчүлүгү жетет. Демек, табыш тууранды сөздөр дал ушундайча жаралат жана алар тыбыштар тизмеги (сөздөр) аркылуу туюндурулат.

⁶ *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, 2005.

Табыш жагынан алганда, сөз турпатына келтирилген кээ бир үн тизмектерин түзгөн үндүүлөр жана үнсүздөрдүн табыштары менен алардын табияттагы эквиваленттеринин арасында табигый бир байланыш бар экендигин айта кетүү керек. Буга байланыштуу табыш тууранды сөздөр кайсы үндүүнүн катышары ошол табигый үндөр менен тикеден-тике байланышта болот. Алсак, башкы формалардын үндүүсү *жоон, кең, ачык (а)*, же *жоон, кең, эриндүү (о)* тыбыштарынын бири болсо, чагылдырган кыймылдарынын күчтүү, үзгүлтүксүз жана кыймылга катышуулардын көп кырдуу экенин билдирет. Бул тыбыштарды айтууда жаак кең ачылып, тил менен таңдайдын ортосундагы үн аралыгы эң кенен абалда болот. Башкы муунун үндүүсү *ичке, ачык, кууш (и)* же *жоон, кууш, ачык (ы)* болсо, чагылдырган кыймыл күчсүз, алсыз келет. Бул тыбыштарды айтууда *а, о* тыбыштарына карама-каршы түрдө жаак абдан тарыйт да, ушундан улам аба коридору кыйла тарып калат. Ушинтип, кең үндүү күчтүү болуп, жыштыкты, жоондукту, ал эми кууш үндүү болсо, табыштардын ага караганда алсыз экенин чагылдырат.⁷

Буга мисал келтире кетели. *Zangırda-*, *zingırda-*, *zangır-*, *zangır-*, *zingır-*, *zingır-*, сөздөрү негизинен «*титирөө, чайпалуу*» деген жалпы маанилеринин ичинде топтолушса да, турпат (үндүүлөрү) жагынан өз ара айырмаланып турат. «Түрк тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» да (*Tsöz'dө*) бул айырмалар төмөнкүдөй берилген: *zangırda-* «Зордоп үн чыгарып, титирөө, же чайпалуу», *zingırda-* “*зыңгыроо*”, *zangır zangır* “*зыңгыроо, титирөө*”, *zingır zingır* “*зыңгыроо үнү*” ушундай эле өзгөчөлүк *zingırda-*, *zangırda-* этишинде, *zingır zingır* болсо, *zangır zangır*, кош сөздөрүндө да чагылдырылган.

⁷Zülfikar H., age s. 25.

Фонетикалык жактан уңгу сөздөрдөн турган башкы формаларындагы тууранды сөздөр кайталанып айтылышы да көп жолугат.

Мындай кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү үндүү көбүнчө түгөйүндө да дал ошондой кейпінде кайталанып, тууралган дабышты ого бетер тактап, анын бир нече жолу кайталангандыгын билдирет.⁸ *Şır şır ak* «**Шыр шыр агуу**» (*суу шырылдап ичке агуу*), *şar şar* (*шаркырап агуу*), *şor şor* (*суунун мол жана шаркырап агуусу*), *bar bar bağır-* (*бакыруу*), *birbir* (*мырылдоо, сүйлөнүү*), *bor bor borulda-* (*дарылдоо, орой сүйлөө*), *tık tık* (*тыкылдатуу*), *tak tak* (*такылдатуу*) ж.б.

Бирок түгөйлөрүндөгү үндүүлөрдүн жогорудагыдай эч өзгөрүүсүз кайталанышы бардык тууранды сөздөрдө эле орун алат дешке болбойт. Айрым тууранды сөздөрдүн экинчи түгөйүндөгү үндүүлөр өзгөрүүгө учураганын көрөбүз. М: *tak tuk*, *şap şup*, *şar şur*, *çak çuk*, *çap çup*, *raf rif* ж.б. мисалдарында көрүнүп тургандай, кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү кең, ачык үндүүнүн (**a**), ордуна экинчи түгөйүндө бөлүгүндө болсо, кууш, эринчил үндүү (**y**) колдонулду т.а. (**a**) тыбышы өзгөрүүгө учурап, ачык (**ы**) үндүүсүнөн кийин, кайра эле кууш, эринчил болгон (**y**) үндүүсү келет. Чагылдырган табыштардын ортосундагы бир аз айырмачылык туюндурулат б.а. экинчи түгөйү аркылуу чыккан дабыш биринчи түгөйүнө караганда алсызыраак экендиги көрсөтүлөт. Айрым окумуштуулар мындай типтеги кош сөздөрдүн биринчи түгөйүндөгү үндүүнү табигый үндүн чыныгы эквиваленти, ал эми экинчисиндеги үндүү анын жаңырыгы деп бааласа болот.

⁸ Zülfikar H., age s. 26.

Мисалы: *dan dun* «даңк-дүңк», *katır kutur* «катыратып жеши», *badı budu, dang dung* «даңк-дуңк», *bangıl bungul, fart furt* (баркылдоо-бартылдоо), *langır lungur, şakır şukur* «шагыратуу», *haldır huldur* «калдыр күлдүр», *şapır şupur* «шалп-шалп, чалп чалп», *şar şur* «шап шуп», *çaldır çuldur, hapır hupur* «шапур- шупур», *çalk çulk* «чалк-чулк», *şar şur* «шар- шар», *cambil cumbul* «чап- чун», *gacı gucu* «кыжы-кужу», *gacı gucur* «качыр-кучур», *cangıl cungul, takır tukur* «такыр-тукур», *haşır huşur* «шуудур- шуудур, куудур- куудур», *tangır tungur* «даңгур- дуңгур», *hatır hutur* «качыратуу», *tang tung etmek* «тоңк-туңк этүү», *çarpık çurpuk* «кыйшык- куйшук», *kak kuk etmek* «как как этүү», *tapır turur* «тапыроо-дүбүрөө», *çatır çutur* «чарт-чурт», *karç kurç etmek* «карс-курс этүү», *cazır cuzur* «жызбыз», *galdır guldur* «калдыр- күлдүр», *kart kurt etmek* «карт- курт», *zart zurt etmek* «дардаңдоо» ж.б.

Ал эми кош сөздөрдүн экинчи түгөйүндө **а** тыбышынын ордуна у тыбышынын келиши түрк тилинин үндөшүү законуна тикеден – тике байланыштуу болуп саналат, т.а. бул мыйзамга ылайык түрк тилинде сөздүн экинчи муунунда **о, ө**, тыбыштары колдонулбайт, ошондуктан **а** тыбышынын ордуна **у** тыбышы келет. «»

Мисалы: *badı budu* «бадылдоо, быдылдоо», *bangıl bungul* «жинденген учурда кыйкырып, бакыруу», *cangıl cungul* «шыңгыр шыңгыр», *çatır çutur* «чатыр чатыр, чарт-чурт», *dangıl dungul* «оргу-баргы», *gacı gucur* «шалп шалп, качыр-кучур», *hapır hupur* «шапыр шупур», *haldır huldur* «калдыр күлдүр», *hatır hutur* «катыр-кутур», *katır kutur* «катыр-кутур», *şapır şupur* «шалп-шулп», *şangır şungur* «шаңгыр-шуңгур», *takır tukur* «такыр-тукур», *tangır tungur* «дангыр-дунгур», *vangır vungur* «ызы-чуу» ж.б.

Эгерде бирдей эле дабышты туюндуруп, ал дабыштын эч өзгөрүүсүз кайталанганын билдирсе, анда үндүүлөрдө эч кандай өзгөрүү болбойт.

Мисалы: *Badır badır* «бадыр бадыр», *bıdır bıdır* «быдыр быдыр», *bangır bangır* «бакырык, өкүрүк», *bıkır bıkır* «быкыроо» *cıvıl cıvıl* «ызычуу», *sayır sayır* «жарт-жарт жартылдан», *sızır sızır* «чыз чыз», *çatır çatır* «чатыр чатыр», *çıtır çıtır* «чытыр-чытыр», *dangır dangır* «даңгыр-дуңгур», *fokır fokır* «борк-борк», *fösül fösül* «», *faşır faşır* «борк-борк, шар-шар», *fışır fışır* «шуу-шуу, шуудур-шуудур», *fısıl fısıl* «күбүр-шыбыр», *fosur fosur* «бур-бур», *gıcır gıcır* «кычыр кычыр», *hapır hapır* «шанур-шунур», *haldır haldır* «калдыр-калдыр», *hüngür hüngür* «өңгүрөө», *horul horul* «кор-кор», *harıl harıl* «дуулдан шарылдан дүркүрөп», *haşır haşır* «шуудур-шуудур, куудур-куудур», *hotur hotur* «күңкүл-мыңкыл», *kakır kakır* «какылдоо, какыроо катыроо», *kıkır kıkır* «кыт-кыт», *kikir kikir* «кыт-кыт», *kitır kitır* «кытыр-кытыр», *küfür küfür* «лен-лен», *kütür kütür* «күтүр -күтүр», *lakır lakır* «лок-лок, чулк-чулк», *lukur lukur* «чулк-чулк», *langır langır* «даңгыр-дуңгур», *lıkırlıkır* «кулк-кулк», *lopur lopur* «кулк-кулк», *löpür löpür* «чалп-чалп», *mırıl mırıl* «бырың-бырың», *mışıl mışıl* «мелтирен, мемирен», *püfür püfür* «үлп-үлп», *parıl parıl* «жаркыроо», *pırıl pırıl* «жарк-журк», *şıpır şıpır* «шыбыр-шыбыр», *şapır şapır* «шалп шалп», *şakır şakır* «шатыр-шатыр, шакыр -шукур», *şıkır şıkır* «шатыр-шатыр, кырс-кырс», *şangır şangır* «шаңгыр -шаңгыр», *şingir şingir* «шыңгыр шыңгыр», *şarıl şarıl* «шар шар», *şorul şorul* «шоркуроо» ж.б.

Тууранды сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга байланыштуу болгон фонетикалык кубулуштар

Кыргыз тилинде жана түрк тилинде түркчөсүндө жалпы эле түрк тилдерине үндөштүк (**сингармонизм**) мыйзамы мүнөздүү экендиги баарыбызга маалым. Бул түшүнүк кыргыз тилинде «**үндөштүк**», түрк тилинде «**ünlü uyumu**» деген термин кенен берилип жүрөт. Кыскасы, эки тилде тең үндүүлөр тил күүсү (**жоон, ичке**) жана эрин күүсү (**эрин, ачык**) боюнча өз ара үндөшөт.

Тил күүсү

Кыргыз жана түрк тилинде тууранды сөздөрдүн башкы формасында жоон үндүү бар болсо, кийинки муундардагы үндүүлөр да жоон, эгер ичке үндүү болсо, кийинки муундардагы үндүүлөр да ичке болуп, ыргактуу бир тартипте бири-бири менен үндөшөт. Ошондой эле уңгу тууранды сөздөргө мүчөлөр жалганса да ушул абал сакталып кала берет б.а. уңгудагы үндүүлөрдүн жоон ичкелигине карай мүчөлөрдөгү үндүүлөр да жоон же ичке болуп өзгөрүп, алар менен окшошот. Мисалы: *калдыр-калдыр, тапыр-тапыр, шарылда, сороң-сороң, койкоң-койкоң ж.б.*

Жоон үндүү: *lıkırlıkır* «лук лук ичүү», *lıkırdamak* «лукулдамып ичүү», *şakırdamak* «шакылдамыу», *tıkırdamak* «тыкырамыу», *fokırdamak* «боркурамыу», *gidaklamak* «куткулукутоо», *şakırşakır* «шатыр-шатыр, шакыр -шукур», *cııldamak* «чырылдоо», *aksırmak* «чүчкүрүү» ж.б.

Ичке үндүү: кедөң-кедөң, килең-килең, күбүрөгөн, дүбүр, күшүлдө ж.б.; *çiselemek, çivçivlemek* «чыйпылдоо», *fingir fingir* «жылмаң-жылмаң», *kekelemek* «кекечтөө», *tır tır titremek* «дирилдөө», *inim inim inlemek* «онтоо», *telemek* «маароо» ж.б.

Айрым учурда тууранды сөздөрдөгү жоон - ичкелиги боюнча үндөшпөй калганын да көрөбүз. Илимпоз **Хамза Зүлфикар** түрк тилинде мындайлардын саны кыйла аз экендигин ал *'dan din'*, *'fan fin'*, *'şap şip'* сыяктуу мисалдар гана жолугарын белгилеп көрсөткөн⁹. Ушундай эле көрүнүштү кыргыз тилинен да жолуктурабыз: *калдыр-күлдүр, күңк-мыңк, пап-пип* ж.б.

Эрин күүсү

Бул жагынан алганда, сөздөрдүн биринчи муундарындагы үндүүлөрдүн ачык жана эринчил болушуна карай кийинки муундардагы үндүүлөр да аларды ээрчип, ачык же эринчил болуп айтылат. Эрин күүсү башка түрк тилдерине караганда кыргыз тилинде активдүү өнүккөндүгүн кыргыз жана түрк окумуштуулары белгилеп жүрүшөт.

Мындай ээрчишүүнү таблица түрүндө төмөнкүдөй көрсөтсөк болот. Тууранды сөздөрдүн составындагы үндүүлөрдүн өзгөчөлүгүнө карай түрк тилиндеги үндүүлөрдүн тизилиши төмөнкүчө:

Биринчи муундагы үндүүлөр		Кийинки муундагы үндүүлөр
Ачык үндүүлөр	а	а, ы
	ы	ы, а
	э(е)	э, (е) и
	и	э, (е) и
Эринчил үндүүлөр	о	о, у
	у	у, о
	ө	ө, ү

⁹ Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А., Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;

	Ү	Ү, ө
--	---	------

Кыргыз тилинде тил күүсүнө караганда эрин күүсү анча туруктуу эместиги, үндүүлөр тил күүсү боюнча үндөшүп, бирок эрин күүсү боюнча үндөшпөй калышы мүмкүн экендиги белгилүү. Бул жагынан тууранды сөздөргө назар бурсак, төмөнкүдөй көрүнүштө байкайбыз. Эки муундан турган жана туунду тууранды сөздөрдө эрин күүсү боюнча үндөшүү мыйзамы дээрлик бузулбай, сакталып кала берет: **күбүр-күбүр, кобур-собур, калдагай, арбай, күшүлдөп-бышылдап:**

*Азыр сырттагы **кобур-собурду** угуп жатып, бала ошол машинаны эстеди. (Ч. А.) Ушинтип заматта эле **бүжүндөп да, бөйпөндөп** да алдыма жүгүрүп келеринди мен эчак билгем. (Б. У.) Эмне күнкүлдөйсүң. Андай ак экенсиң, өз оюңду ачык айт да, **күңкүлдөбөй.** (К.С.) ж.б.*

Ал эми кайталанып айтылган тууранды сөздөрдө абал башкачараак: **тарс-тарс, тарс-турс; карч-карч, карч-курч; жалт-жалт, жалт-жулт; даңк-даңк, даңк-дүңк** ж.б. *Асманда чагылган **жарк-жарк**, этип, күн күркүрөп кирди. Жер силкингенде тамдын жыгачтары **качыр-күчүр этип**, жүрөгүбүздүн үшүн бир топ алып койду. Биз бала кезде боечу жаман арабасын **калдыр-күлдүр** эттирип айдап алып, айылдарды эле кыдырып жүрөр эле. (К.К.) ж.б.*

Мындай мыйзам тууранды сөздөрдө да сакталат: **калдыр-шалдыр, койкок-койкок, жал-жал, кыйтың-кыйтың, калдаң-калдаң, шакашак, шыңгыр, күбүр-күбүр:**

Күрпөң-күрпөң жүгүртүп, күлүктү минсең бир кызык; **Кыдың-кыдың** торпогум, кыдыңдаган торпогум. (Т.М.); **Дабыр-дабыр**, дабырап, алма жыйсак ыр ырдап ж.б.

Ал эми түрк тилине келе турган болсок, тууранды сөздөрдө мында да үндөшүү мыйзамынын бузулушу башка сөздөргө караганда сейрек учурайт. Ошондой эле тууранды сөздөрдө тил боюнча үндөшүү мыйзамы дээрлик бузулбаса, эрин боюнча үндөшүүнүн бузулушу көбүрөөк жолугат. Кыргыз тилинен айырмаланып, түрк тилинде эки муундуу уңгу түрүндө турган тууранды сөздөрдө да, туунду жана кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө да эрин күүсү мыйзамы бузулат. Буга окумуштуу Хамза Зулфикар тарабынан келтирилген төмөнкүдөй мисалдар күбө боло алат.

1. **b:** bambul «*толук, томпойгон жаш баланын элеси*», cambur cumbur «*суунун ичиндеги кыймыл-аракеттен чыккан үн*», lambur lumbur «*ойлонбостон бир нерсени сүйлөп жиберүү*», tabbur tubbur «*буттардан чыккан дабыш*», zambur zumbur «*маанисиз, түшүнүксүз сүйлөгөн кишиге карата айтылат*»...

2. **p:** apul apul «*толмоч жаш баланын томпоңдоп басышы*», arula- «*адамдардын көңүлүн алуу*», çampul çampul «*суу ичинде буттардын кыймыл-аракетинен чыккан дабыш*», hapur hupur «*кайнаган заттан чыккан дабыш*», hapır hupur «*табитти тарткан тамакты жегенде чыккан дабыш*» tepükle- «*буттары менен тебүү*», ...

3. **m:** hamul hamul «*тамакты одоно түрдө жеген кишиге карата айтылат*», hamur hamur «*суунун шаркырап агуусун түшүндүрөт*»,...

4. **v:** avur zavur «*шамалдын соккондо чыккан дабыш*», çavurdaş- «*ызы-чуу*»...

Мында эрин күүсүнүн бузулушу сөздөрдөгү эринчил үнсүздөрдүн (**b,p,m,v**) таасиринен улам болгондугун улам жогорудагы окумуштуу

белгилеп көрсөткөн. Муну менен катар эринчил үнсүздөр уңгуга да таасир этип, натыйжада мүчөдөгү үндүүнү ээрчибестен эринчил үнсүзгө ыңгайланышып, эринчил үндүүгө өтүп айтылат. Буга мисал катары төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: –*mik* (*-mik, -muk, -mük*), *-bik* (*-bik, -buk, -bük*) –*vik* (*vik, -vuk, -vük*): *çetlenbuk, çetlemük, cırmukla, dermük, şıkırdavuk, çırlavuk* ж.б. Мисалдарда көрүнүп тургандай, мында мүчөдөгү **ç** тыбышы жанаша келген **b, m** эринчилдердин таасири менен **и, ü** тыбыштарына өтүп айтылды.

Ал эми кош тууранды сөздөрдөгү үндөшүү мыйзамына баш ийбеген сөздөргө төмөнкүдөй бир канча мисалдарды келтирүүгө болот.

Мисалы: *Sak cik* «**чак чуп**», *sar sir* «**бала тилинде жуунуну түшүндүрөт**», *çak çuk* «**чак-чук**», *çalk çulk* «**чалк-чулк**», *çet çüt* «**күбүрөнүү**», *dang dung* «**даңк-дуңк**», *fart furt* «**бартылдоо, баркылдоо**», *gar gur* «**ашказаны курулдоо**», *ger kür* «**ийри-буйру**», *ham hum* «**мыңкылдоо**», *hart hurt* «**карт-курт**», *kak kuk* «**каздын үнү**», *kart kurt* «**бармактарын карсылдатуу**», *lak luk* «**бөлүнүп жарылуу**», *pat put* «**шак-шук**», *tang tung* «**тоңк-туңк**», *şar şur* «**шар- шур**» ж.б.

“*Aman efendim, ben bu carta curta tahammül etseydim, pekala İstanbul'da kalırdım.*” «Таксыр, мен бул **ызы-чүүга** чыдасам, Стамбулда эле калмакмын». (Ү.К.Караosmanoğlu); “*Safa, küçük, çarpık curpuk vücudu, koca kafası, minarede sela verir gibi etrafa çınlayan sesiyle konağın imamı Şadan mollayı hatırlıyordu.*” «Сафа кичинекей, **эрбең-сербең** денеси, чоң башы мунарада салам берип жаткандай айланага жаңырган үнү менен имараттын имамы Шадан молдону эстеди.» (Н.Е.Аdivar); *Bir doymak için hapır hupur atıştırmak var, bir de tadını çıkararak yemek yemek.*” «Тоюу үчүн **шарт-шурт** жең салуу, же даамын чыгара тамактануу керек». (Н.Тaner); “*Bütün eşyamızın paldır*

küldür uçurumlardan yuvarlandığını gayet iyi hatırlarım.”
«Буюмдарыбыздын ***калдыр-күлдүр*** ылдый томолонуп жатканы
эсимде эң сонун сакталган.» (B.Eyüboğlu); “***Sarsak sursak*** bir yürüyüşle
cenaze sahibine sokulur.” «***Илең-салаң*** басып, жаназанын ээсине
жетти.» (H. R. Gürpınar); “*Küçük bey tutturmuş, yok provalara
gelmiyormuşum, yok rolümü ezberlemiyormuşum ***zart zurt.***” «Кичине
мырзанын ою боюнча репутацияларга келбейт ***имишимин***, ролумдун
сөздөрүн жаттабайт ***имишимин***». (A. İlhan). ж.б.*

Бул абалдын табигый үндөрдүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу болуп,
биринин артынан бири кылынган кыймылдардын бирин чыгарган
үнүнүн башкасынан айырмалуу болушунан жана баяндалууда ушундай
жолго түшүлүшүнөн улам болгонун айтса болот.

Тууранды сөздөрдө үндүүлөрдүн түшүп калуусу (редукция)

Басым түшпөгөн муундагы үндүүнүн угулушу күңүрттөнүп
начарлап, түшүп калуу абалына чейин жетиши ***үндүүлөрдүн түшүп
калуусу*** (редукция). Буга кыргыз жана түрк экөөндө тең кууш
үндүүлөр (***ы,и,у,ү***) кабылат. Мындай кубулуш басым түшпөгөн
муунда же басым башка муунга ооп кеткен учурда болот. Бирок эки
тилде тең формаларында гана жолугат, т.а., түшүп калуунун да өзүнчө
фонетикалык мыйзамченеми бар. Айталы, кыргыз тилинде кууш
үндүүлөр негизинен аягы – ***йыл, -йын, -йым, -йыр, -рын, -рым***
тибиндеги муундардан турган бир катар сөздөргө кууш үндүүлөр
менен башталган мүчөлөр (жак таандык мүчөлөр жана чакчылдын –ып
мүчөсү) уланганда (орун+ы---- орду, айыл+ың, айлың, кайыр+ып,
кайрып ж.б.) Кээ бир атооч сөздөргө этиш жасоочу –а, мүчөсү
жалганганда (кыйын+а----- кыйна, жумуш-а, жумша, жыйын+а, жыйна
ж.б.), кууш үндүү менен аяктаган айрым тактоочторго –кы, мүчөсү

уланганда (тышкары+кы, тышкаркы, илгери+ки, илгерки, жогору+ку-- жогорку ж.б.) редукцияланат.

Ошондой эле эки же андан көп муундагы басым түшкөн муундан мурунку муундагы куу үндүү редукцияланып, таптакыр түшүп калбаса да, алсыз, кыска айтылат: (и)ште, к(и)ши, б(и)лим ¹⁰ж.б.

Түрк тилиндеги үндүүлөрдүн редукцияга учурашы, негизинен, жогорудагыдай эле себептер менен түшүндүрүлөт, тактап айтканда, төмөнкүдөй учурларда үндүүлөр түшүп айтылат:

1. **ы, и, у, ү** кууш үндүүлөрү түшүп калат, мында кууш үндүүлөргө басым түшпөй алсыз, угулар-угулмаксан болуп айтылат да, муун өз калыбын өзгөртөт.

2. Кууш үндүүлөр сөздүн экинчи муунунда келген болот;

3. Биринчи муун **V** же **CV** типтүү, экинчи муун **CVC** типтүү болот.

4. Кууш үндүүсү түшө турган экинчи муундун аягы **p, ш, л** үнсүздөрү менен бүтөт.

5. Сөздөргө үндүү менен башталган бир мүчөнүн жалганат. Кууш үндүүдөн мурун кээде каткалаң үнсүздөрдүн бардыгынын жана үнсүздөрүнүн келиши да кууш үндүүлөрдүн түшүп калышына шарттарды түзөт.

Ваğ(ı)r- «*бакыр*», --- **bağ(ı)rış-** «*бакырыш*»; Тууранды сөздөрдөгү үндүүлөрдүн түшүп калуу маселесине келе турган болсок, азыркы кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдөгү кууш үндүүлөрдүн редукцияга учурашы тууралуу пикирди биз илимпоздордун эмгектеринен учурата алган жокпуз. Бирок, ошентсе да, төмөндөгүдөй мисалдарда экинчи муундагы кууш үндүү биротоло түшүп калбаса да, кандайдыр бир, **(ү),**

¹⁰ **Мамытов Ж.** Азыркы кыргыз тили. - Бишкек. 1999. 67-68-б.

деңгээлде алсызданып айтылгандай таасир калтырат: *күбүр+а ---- күб(ү)рө*, *шыбыр+а ---- шыб(ы)ра* ж.б.

Ал эми түрк тилиндеги айрым тууранды сөздөрдө кууш үндүүлөрү түшүп калган турпатында айтылат жана жазылат: *çağırıcı* «**чакыруучу**», *çağ(ı)rıcı* «**чакырыкчы**», *çağ(ı)rim*; *çağır-* «**чакыр**», *çağ(ı)rılı* «**чакырылуу**», *çağ (ı)rılık*, (*çağırıl-*) *çağ(ı)rıl-* «**чакырыл**», *çağırış-* *çağ(ı)rış-*, *çağ(ı)rışım*, *çağırışımçılık* ; *çığır-* , *çığ(ı)rış-* ; *çıkırık* , *çık(ı)rık* ; *kikire-* , *kik(i) re-* ; *şak(ı)ra-şak ra-*, *şak(ı)rak* ; *üfürük* , *üf(ü)rük* «**үйлөө**» ж.б. мисалдарда көрүлгөндөй эле экинчи муундагы кууш үндүү түшүп, сөздүн мурунку муун калыбы өзгөрөт.

Тарыхый жазма эстеликтерде, Махмут Кашгаринин өзгөчө «**Дивану лугат-ит-түрк**» аттуу жыйнагындагы тууранды сөздөрдө үндүүлөрдүн түшүп калгандыгын көп эле учуратабыз. Тарыхый жазма эстеликтерге келсек, Орхон-Енисей жазма эстеликтердеги жазуулардын тематикалык өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Мисалы: «**Онтоо, күркүрөө, бакыруу**» маанилеринде да *an(ı)ra-*, *an(ı)raş-*, *ın(ı)ra-*, *ın(ı)raş-*, мисалдарында бир орто муун түшүүсү бар.

Inğ(ı)r- : *Inğrasa*, I -120 ¹¹, *Inğran-*, I -289 (*ınğranur-ınğranmak*), *Inğrat-*, II-357 (*ınğratur-ınğratmak*), *Inğraşu*, III-398; *Çık(ı)r-*: *Çıkraştı*, II -209(*Çıkraşur- çıkraşmak*), *Çıkrattı*, II -334(*çıkkratur-çıkkratmak*), *Çıkradı*, III-280(*Çıkrar,çıkramak*); *Çınğradı*, III-402(*Çınğrar-çınğramak*), *Çınğrak*, III-383, *Çınğrattı*, II-358(*çınğratur-çınğratmak*); *Çik(i)r-* :*Çikredi* ,III-280(*çikrer-çikremek*); *Çok(u)ra*-III-280,*çokrat-*, II- 334; *Mang(ı)r-* (*bağırmak,böğürmek*): *Mangra-*, II-402, *mangraş*-III-398, *mangrat-* II-358 ; *Os(u)ruk*, *osruk* I-99 , *osruş* I-234 ; ж.б.

¹¹ *Divanü Lugat-it-Türk*, (Çeviren : Besim Atalay), Ankara , 2006

Жогоруда күбө болгонубуздай, үндүү тыбыштардын тууранды сөздөрдөн колдонулушу кыргыз жана түрк тилдеринде көп жалпылыкка ээ.

Муну менен катар төмөнкүдөй айырмачылыгы бар:

1. Кыргыз тилиндеги айрым тууранды сөздөрдө эки үндүү тыбыш жанаша келип айтылат (бул кыргыз тилиндеги башка сөздөргө мүнөздүү эмес): *ау, ау-ау, на-на: Ау, ау, ау*, түлкү, баатыр болсоң кел, кармаш (күчүк) (А.О.) Түрк тилинде мындай жанаша келүү учурабайт, ал үндүү менен үнсүздүн айкашы аркылуу берилет.

2. Тууралган дабыштын узактыгын, созулуңку чыккандыгын туюндуруу үчүн кыргыз тилинде айрым кең үндүүлөр адаттан тыш созулуп айтылат: таарс, каарс, каарч ж.б. Түрк тилинде бул абал үндүүнүн созулуп айтылышы менен эмес, кыска үндүүлөр аркылуу эле берилет.

3. Кыргыз тилинде кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө гана үндөшүү мыйзамы бузулса, мындай көрүнүш түрк тилинде уңгу түрүндө турган эки муундуу сөздөрдө да, туунду жана кош сөз тибиндеги тууранды сөздөрдө да учурайт.

4. Түрк тилиндеги айрым тууранды сөздөрдөгү, мүчөлөрдөгү ачык үндүүлөр өзүнө жанаша келген эринчил үнсүздөргө ыңгайлашып, эринчилге өтүп айтылса, кыргыз тилинде мындай көрүнүш учурабайт.

Тууранды сөздөрдүн курамында үнсүздөрдүн колдонулуш абалы

Бул бөлүмдө кыргыз жана түрк тилиндеги үнсүздөр, алардын тууранды сөздөрдөгү колдонулуш абалдары изилденет. Кыргыз тилинде 25 үнсүз тыбыш бар: **б, в, г (и), г (ы) д, ж (и), ж (ы) з, й, к (и), к (ы), л, м, н, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ**. Булардын ичинен айрым

тыбыштарды эске албаганда андагы үнсүздөрдүн көбү түрк тилинде да колдонулат.

Жогоруда белгилегенибиздей, тууранды сөздөр турпаты боюнча эки тилде тең жалпы жонунан тилдеги төл сөздөрдүн үлгүсүндө уюшулат, бирок, ошентсе да, өздөрүнө гана таандык бөтөнчөлүктөрү да жок эмес. Мындай өзгөчөлүк тигил же бул үнсүздүн сөз башында же сөз аягында келиши, айрымдарынын адаттан тыш созулуп айтылышы менен мүнөздөлөт. Үнсүздөрдүн колдонулуш жагдайы боюнча тууранды сөздөрдүн түрлөрү (**табыш, элес жана туюм тууранды сөздөрү**) өз ара жалпылыкка ээ, муну менен катар айрым өзгөчөлүктөрү да бар. Ошондуктан логикалык ырааттуулукту сактоо үчүн ар бирине өзүнчө токтололу.

Табыш тууранды сөздөр. Азыркы учурда V + C ¹² тибиндеги табыш тууранды сөздөр кыргыз тилинде саналуу гана учурайт жана алар **б,м, к,ч,з, ч,ш** үнсүздөрү менен башталат: **ба (баа), мө(мөө), ма(маа), күү, чү(чүү), зүү, шүү тү(түү),** Тарыхый жактан алып караганда; бул сөздөрдүн баары тең кыска үндүү менен айтылган, азыркы учурда болсо көбүнчө созулма үндүү менен айтылат:

Мен чоң көчөгө жете бергенде, жанымдан бир машина чүү этип өтө берди. Ben geniş caddeye vardığımda, yanımdan bir araba vin edip geçti. (А. Ж.); Шүү-шүү этет качырып уйку кушун, Шүү-шүү этет көңүлдүн тынчын алып. Hışır hışır ederek uyku kuşumu kaçıır, Hışır hışır edip ruhumun huzurunu kaçıır. (С. Ж.); Трактор дарылдап жанынан өткөндө, араң турган үй күү этип кулап түшкөндөй болду. Traktör darr diye yanından geçtiğinde, yıkılmak üzere olan ev kütdenek yıkılacak gibiydi. (К.К.); Кичирээк коктучадан бир боз кой маарап

¹² V-(vokal-үндүү), C-(konsanant-үнсүз),

алдыман чуркан чыкты. *Dağların arasındaki küçücük dere yatağından boz bir koyun meleyerek karşıma koşarak çıktı.* (З.Б.) *Уйдун тили жалгыз тил, «Мөө» деп гана үн берет. İneğin ancak moo «möö» diyerek çıkan bir tek dili vardır.* (Осмонов)ж.б.

Мисалдардагы үнсүздөрдөн бир гана х тыбышын эске албаганда (бул тыбыш да хан деген сөздө гана учурайт жана ал деле негизинен кан болуп айтылат), калган тыбыштар башка сөз түркүмдөрүндө деле сөз башында келе берет.

Муну менен катар кыргыз тилинде үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктаган (V+C) тыбыш тууранды сөздөр да учурайт: **ыз, ыр, ыш, ар, ав-ав:**

Azad imti көргөндө ыр-р деп аны туурап койду эле, ал ого бетер ажылдап үрүп кирди. Azat köpeği gördüğünde ır «hır» deyip köpeği taklit edince, o ona daha kötü havlayıp, ürüp saldırdı. *Баары эле жакшы экен, бирок кечиндеси чиркейлері ыз-ыз этишип, төбөңдө айланышып айлаңды кетирет экен.* Hepsі çok güzel, ama hava kararıp gece olunca sivri sineklerin «vız vız» diye çıkardığı seslerle tepemizde dolaşıp durunca ne uarасаğımızı bilemeyiz. (A.C.); *Айылга кире бергенде эле имтердин авалаган үндөрүн угасың.* Köye girer girmez köpeklerin «havlamaları» duyulur.

Мындагы **з, р, ш,** тыбыштары табигый дабыштын созулуңку чыккандыгын туюндуруу үчүн адаттан тыш созулуп айтыла берет: **ыз-з, ыр-р, ыш-ш.** Ал эми **в** тыбышы өйдөкү сөздөн (**ав**) бөлөк кыргыздын төл сөздөрүндө сөз башында келбейт.

Кыргыз тилиндеги табыш тууранды сөздөрдүн көпчүлүгүн **C+V+C** (**C+V+C+C**) тибиндеги сөздөр түзөт да, алар жандуулардан чыккан үндөрдү да, жаратылыштагы жансыз нерселердин кагылышуусунан,

кыймыл-аракетинен чыккан дабыштарды да туюндурат¹³. Азыркы кыргыз тилиндеги жогоркудай типтеги табыш тууранды сөздөргө абай салсак, сөз башында төмөнкү тыбыштардын келгендигин көрөбүз: **к,ш,ч,т,д,б,з,м,л**. Бул жерде төмөнкүдөй үч жагдайды белгилегендей кетүү керек.

1. Колдонулуш жыштыгы жагынан булардын баары бирдей эмес, айталы, **к,ш,ч,т, д**. тыбыштары сөз башында көп колдонулса, калгандары сейрек же өтө сейрек колдонулат.

2. Ар бир тыбыш белгилүү бир деңгээлде табигый дабыштын тикеден-тике чагылышы болуп саналат, т.а. сөз башындагы да, сөз аягындагы да тигил же бул үнсүздүн колдонулушу түздөн-түз табигый үнгө көз каранды болот да кайсыл үнсүз тыбыштардын колдонулгандыгына карай табыш тууранды сөздөр маанилик жактан бири-биринен айырмаланат.

3. Буга байланыштуу «булардын маанилик өзгөчөлүктөрү да муун башындагы, муун ортосундагы жана муун аягындагы тыбыштардын сапаты менен аныкталат¹⁴». Табыш тууранды сөздөрдө сөз аягында төмөнкү тыбыштар колдонулат: **с, ш, к, р, н, ц, т, ч**. Өйдөдө белгилеп кеткендей, сөз башында да, аягында да келген үнсүздөрдүн ар биринин өзүнчө көтөргөн жүгү бар, андыктан андыктан алардын айрымдарынын (көп колдонулгандарынын), үн тууроо касиет-сапатына, өзгөчөлүгүнө токтоло кетүү жөн: сөз башына келген жарылма, түпчүл **к** тыбышы – *какылдоо, кырылдоо, корулдоо*; жылчыкчыл, уччул, **ш** тыбышы – *шырылдоо, шуудуроо*; жарылма, уччул **т** тыбышы *тыкылдоо*,

¹³ Юнусалиев Б. Киргизская лексикология, Москва, 1959. 162-б.

¹⁴ Абдувалиев И. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили, Бишкек 1997. 264-бет

тарсылдоо; жарылма уччул **ч** тыбышы катуу, кескин чыккан **чырт** эткен, **чыртылдаган үндү** туурап көрсөтөт. Ал эми сөз аягында келген уччул, дирилдеме **р** тыбышы – узакка созулган жаңырыкты; түпчүл, мурунчул **ң** тыбышы – жандуу жана жансыз нерселерден чыккан күчтүү жана узакка созулган үндү; түпчүл, жарылма **к** тыбышы – үзүлүңкү же тез эле өтүп кетүүчү кыска; кош эринчил, жарылма **п** тыбышы - үзүлүңкү, кыска жана чорт, бирок кескин чыккан үндү туурайт. Мисалы, сөз башында: **как, кор, кык, күш, кыш; шар, шор, шыр, шып, шак; чак, чык, чоп, чур, чың; так, тык, тып-тып, топ-топ; дүр, дүп, дүк, дың, даң; бак, бар-бар, буң, бап-бап; зың, заң, зоң; лаң, леп, лок;** сөз аягында **быш, күш, кыш; бак, шак, так, кук, чык; шар, шор, чыр, бар, быр; чың, кың-кың, даң, дүң, зың; дүп, чоп-чоп, чып-чып, күң, зып-зып; кыт-кыт, барт-барт, чырт, чарт; карс, тарс, түрс, корс, борс, карч, курч, кырч, балч, былч** ж.б.

Сөз башында жана аягында үнсүздөрдүн колдонулушу боюнча тууранды сөздөр тилибиздеги башка төл сөздөрдөн төмөнкүчө айырмаланат:

1.Сөз башында **л** тыбышы айтыла берет, ал эми башка төл сөздөрдө бул тыбыш сөз башында келбейт. Аталган тыбышты, сөз башында колдонуу табигый үндү дал өзүндөй, же жок дегенде ага жакындаштырып тууроо далалат муктаждыгынан жаралса керек: **леп, лоп, лык, лап, лүк,** ж.б.

2.Сөз аягында **ж** тыбышы колдонулат, башка төл сөздөрдө ал таптакыр колдонулбайт: **баж-баж, быж-быж, күж-күж, кыж-кыж, каж-каж** ж.б.

Бул жерде тууранды сөздөрдө **[ж]** бир эле сөздүн башында да, аягында келерин атайы эскертип кетүү керек: **жаж. Жаж** сөзү өз

алдынча колдонулбайт, мүчө уланып (**жажылда**) гана колдонулат да, **баж-баж** сөзүнө синонимдеш келет, т.а. чечекейи чеч боло эзилишип сүйлөшүп жаткан кырдаалдагы үндү туурап көрсөтөт: Сен мени кошокко чакырбай эле, иштеткени чакырыпсың. Мени иштетипкоюп, Гапар үкөм экөө жажылдап сүйлөп отурат. (К.С.)

3.[**н, р, з, ж**] үнсүздөрү менен аяктаган сөздөр өздөрүнүн өздөрүнүн турган турушу менен эле тууралган дабыштын созулунку чыккандыгын билдирет, ал эми үндүн мындан да узакка созулгандыгын же жаңырып угулгандыгын туюндуруу үчүн аталган тыбыштар кайталанып берилет. (адаттан тыш созулуп айтылат): **зың-ң, дүр-р, ыз-з, быш-ш, быж-ж.** Ушундай эле зарылдыктан улам [**с, ш**] тыбыштары да кайталанып, айтыла берет: **быш-ш, кыш-ш, күш-ш; тарс-с, курс-с, карс-с** ж.б.

Акырында табыш тууранды сөздөрдүн тыбыштык курамына таандык дагы бир мүнөздүү көрүнүштү белгилей кетели. Табыш тууранды сөздөр, негизинен, ачык муун (бул өтө сейрек кездешет) жана туюк муун тибиндеги сөздөрдөн турарын биз жогоруда көрдүк: **тык, чоп, дүп, дүң, зың** ж.б. Булардын айрымдарына, уяң үнсүздөр менен аяктаган сөздөргө, каткалаң **к, т, с** тыбыштары кошулуп айтылат да, кошумча маанилерди киргизет, буга байланыштуу академик **Б. Юнусалиев** мындай тыбыштарды **проф. Н. А. Ашмариндин** салтын улап, «айырмалоочулар» деп атаган: **шыр-шырт, каңк-каңк, чыңк-чыңк, шылдыр-шылдырт, дүң-дүңк, чырр-чырт, бар-барк, бар-барс** ж.б. Аталган тыбыштардын кошулуп айтылышы объективдүү себеп-өбөлгө менен түшүндүрүлөт, т.а. табигый үндүн өзүндөгү өзгөчөлүк ал тыбыштарды кошуп айтууга муктаж кылат. Бул жагынан

алганда, **к,т,с** үнсүздөрү тууралган дабыштын кескин, туюк жана чорт, кыска экендигин туюндуруу зарылдыгынан кошулуп айтылат.

М.: **дүн-дүнк**: *Күндүзгү күнү түн болду, кулак тунган **дүн** болду. Gündüzün ortasında gece oldu, kulak «**cin cin**» öttü. (Ф.) – **Дүнк** деди, жерди чукуп асманга атты, энтеңдеп каракчылар кайра качты. **Dür** «pat» dedi, yeri kazıp gök yüzüne fırlattı, korkup heyecanlanan düşmanlar arkasına bakmadan kaçıp gitti. (Т.Ү.); *шыр – шыр: Ал, мурдун **шыр** тартып, сүйлөй берет. О burnunu «**hurtdadak**» çekip ancak konuşabilir. – Ошондон кийин **шырт** эткен дабышты укса эле эки жагын элеңдеп карай берчү болду. Ondan sonra «**çit**» sesini duyunca iki tarafını hızlıca bakarak kontrol etti. (М.А.); **каң-каң**: Челек бош экендигин билгизиши үчүн **каң** эттирип чаап койду. Kovanın boş olduğunu anlatmak için boş kovadan çıkan «**cin cin**» sesleriyle gösterdi. (АТ) – Сырын билген Шарип жакшы эле сактанайын дегенче болбой, **каңк** эттире чекеге бир сүздү. Sırını bilen Şarip saklanmaya fırsat bulamadan «**güm**» diye şakağına tokatı yedi. (Ш.Б.). ж.б.**

Муну менен катар **–ыр** тыбыштык тизмеги жана **[-т]** тыбышы да айырмалоочу каражат болуп саналат, анткени булар уланганда, тууранды сөздөр уланганда (**топ-топур, тып-тыпыр, заңк-заңгыр, данк-дангыр, дүнк-дүнгүр** ж.б.), дабыштын кайталангандыгы же варианттары берилет¹⁵ **топ** сөзү бир жолку жеңил дабышты же бир нерсе (алма, өрүк ж.б.) үзүлүп жерге түшкөндө, кулаганда, жыгылганда чыккан үндү, ал эми **топур** сөзү «көп буттардын дүбүртүн же көп нерселердин жерге түшкөндөгү дабыштарын» (К.К. - 25.) туурап көрсөтөт:

¹⁵ Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. - Фрунзе, 1957, с.24.

Топ этип, бышкан жемии жерге түшөт; Ermiş meyve vakti gelince «patadak» yere düşer. Атчан баратын эле mon түшүп калды. Atıyla giden kişi «pattadak» yere düştü. – Балдар monyрашып үйдү үч көтөрүп жиберипти. Çocuklar heyecanla «patirtular» şıkartarak toplanıp ayak seslerinin «gürültü patirtularıyla» evin altını üstüne getirdiler. (Т.У.); *Koroодо эки түп жаңгак бар болчу. Кичине эле шамал болсо, monyран жерге түшүп, өзүнөн кабар берип турар эле.* Bahçede iki ceviz ağacı vardı. Çok hafif bir rüzgar olsa patır patır yere düşüp, çıkardığı gürültüyle varlığını herkese gösterirdi. (Б.У.) ж.б

Заңк сөзү мылтык атылгандай, катуу кыйкыра үн салгандай жаңыра катуу, ачык чыккан үндү туурап көрсөтсө, заңгыр сөзү ушундай эле дабыштын бир нече ирет биринин артынан бири кайталангандыгын туюндурат:

Тартып ийди Табылды Бараңдын үнү заңк этип. Atıverdi Tabıldı, silahını «tin» cin edip. (Эр Табылды); - Болгула! Чамдагыла! – деп Кармышактын кыйкырганы суунун аркы – өйүзүнө заңк этет. Çabuk! Hemen hazırlanın! diyerek bağırان Karmışak’ın sesi suyun ötesinde, «cinliyor», duyuluyordu. (Н.Б.) Атылат тынбай замбирек, жер жаңыртап заңгырап. Sürekli atılan top seslerinden dolayı her yer «zangırdayıp», «cinliyordu». (Т.У.); Биз дүркүрөп иштейбиз, Үн салсак талаа заңгырап. Biz istekli çalışırken, gürültüden tarla «zangırdıyordu». (К.М.) ж.б.

Кыргыз тилинде –ыр элементи өз алдынча колдонулбаган төмөнкү негиздерге уланат да, бул негиздерде камтылган дабыштын үзүлүнкү, кыска кайталангандыгын билдирет: шатыр ----- шат+ыр, дабыр ----- дап+ыр, качыр---- кач+ыр, кыт ----- кыт+ыр ж.б. Муну менен катар булар биринин артынан удаа-удаа чыккан бирдей дабыштардын

көп экендигин же дабыштардын созулуңку чыккандыгын, кайталангандыгын да кошумча туюндурат. **Дабыр** – жамгырдын, мөндүрдүн жаагандагы урунган дабыш, алма, өрүк, сыяктуу мөмө жемиштердин күбүлө жерге түшкөндөгү дабыртын, топурата басылган дүбүрт:

***Дабыр-дабыр**-дабырап, Алма жыйсак ыр ырдап. (А.О.); Вагондун ичи заматтын ортосунда **дабыр-дүбүр** этип, кыжы-кужуга толо түштү. (Т.А.) ж.б.*

Мисалдарда көрүнүп тургандай, мындагы дабырт да, дүбүрт да, экөө тең бир нече нерседен биринин артынан бири удаа-удаа чыккан дабыштарды билдирди. Ушундай эле дабыш шатыр сөзүнөн да даана байкалат:

*Жамгыр жаады, жамгыр жаады **шатырап**, Күн күркүрөп, **чарт-чүрт этип чатырап**. (А.О.); Күлдүр-күлдүрөгөн, күлдүрттөп удаама-удаа чыккан дабыш: Паровоз така-така, **күлдүр-күлдүр** тынымсыз кетип барат **күндүр-түндүр** (Ш.А.); **калдыр**- нерселердин бири-бирине урунганда, кагылышканда же кулаганда калдырап чыккан дабышы: **Калдыр-калдыр, калдыр таш!***

Жер айрылып, көк чык.

Желин айрылып сүт чык.

Кадыр, кадыр, калдыр таш! (Ф.) ж.б.

Көрүнүп тургандай, калдыр, күлдүр сөздөрү көп эмес, бир эле нерседен чыккан дабышты туюндурду.

-Ыр тыбыштык тизмеги менен аяктаган табыш тууранды сөздөргө [т] тыбышынын уланышы аркылуу жаңы маани кошумчаланат, т.а. мындай кырдаалда созулуңку тартпай, кескин,

чорт, чукул үзүлгөн дабыш берилет: **шалдыр ----- шалдырт, калдыр-
----- калдырт, дүңгүр----- дүңгүрт** ж.б.

М.: калдырт. *Казан-аяк калдырт эткенде, уктап бараткан Асылбек селт этип, чочуп, ойгонуп кетти.* (Б.У.); *күлдүрт: Чанач күлдүрт-күлдүрт чайкалганда, ууз кымыздын жыты бур дей түштү.* (Т.С.); *шылдырт – Ооздуктарын шылдырт-шылдырт эттирип, көк ыраң бедени учунан чалып оттоп калышты.* ж.б.

Элес тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүгү. Кыргыз тилиндеги көрүү сезиминин негизинде жаралып, «чукулунан болуп өткөн кыймыл-аракеттин, көз ирмемде пайда болгон жарык кубулуштарынын, капысынан тез өзгөрүлгөн ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн жана башкалардын элесин туурап көрсөткөн сөздөр»¹⁶ **С+V+C, С+V+C+C** тибиндеги бир муундуу сөздөр болот да, негизинен, **ж,с,ч, л** тыбыштары менен башталып, **к,п,т** менен бүтөт: **Жарк, жалп, жалт, шып, шап, шак, чып, лып, селт, жылт, бур** ж.б. Булардын ичинен жаратылыштагы жарык кубулуштарын туурап туюндурган **жарк, жалт, жалп, жылт,** өндүү сөздөр түбү барып **жал, жар,** негиздерине такаларын, айрып түрк тилдеринде бул негиздер дал ушундай турпатта колдонуларын, а кыргыз тилинде **жал –жал (жал-жал кароо),** кош сөзүн_эске албаганда **к,п,т** тыбыштары кошулуп айтыларын, тактап айтканда булар айырмалоочу кызматты аткарууну жал, жар, турпатында өз алдынча колдонулбастыгын академик **Б. Юнусалиев** конкреттүү материалдарга терең талдоо жүргүзүү аркылуу ишенимдүү далилдеп көрсөткөн.

Табигый элести тууроо жагына келе турган болсок, тигил же бул үнсүздүн сөз аягында жана тигил же бул үндүүнүн сөз ортосунда

¹⁶ Абдувалиев И. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили, Бишкек 1997. 266-бет.

келиши аркылуу бул сөздөр маанилик жактан өз ара айырмаланат. Буга ынануу үчүн жалп-жалт, жалт-жылт сөздөрүн өз ара салыштырып көрөлү: жалп – кандайдыр бир көрүнүштүн же аракеттин ошол замат, тез арада жок болуп калышын көрсөтөт: Так ошол учурда шамал тийип, чырак жалп эте түштү. (Н.Б.); Жалп этип экөө аттан кулап түштү. (К.Ж.); Ал эми жалт сөзү жарыктын өчүшүн эмес, тескерисинче, адеки заматта пайда боло калган жарыкты, т.а., көбүнчө жалт-жалт, жалт-жулт формаларында колдонулуп, жаркылдаган оттун, нурдун элесин, жалтылдаган нурдун чагылышын көрсөтөт:

Бир тартылган ширеңке жалт дей түшүп, кайра өчкөн. (Т.Ү.)
Караңгы өткөөлдөн жалт-жулт эткен жарык көрүндү. (С.С.);
Кетмени гана күнгө чагылышып, жалт-жалт этет. (Т.С.) Жалт сөзү кыймыл-аракеттин тез арада, чукул, дароо, ошол замат боло калышын да көрсөтүп, бул жагынан да жалп сөзүнө каршы келип калат: *Артына жалт карап алып, Шордуу Батийна жаш баладай эчкирип ыйлап жиберди. (Т.С.);* *Менин үнүм менен карышкырдан бирөө жалт кайра тартты. (М.Э.) ж.б.*

Жылт сөзү, негизинен, жалт сөзү менен маанилеш, бирок жарыктын, аракеттин жана башка көрүнүш деңгээлин чагылдыруу жагынан бир-биринен айырмаланат: Жылт сөзү жалт сөзүнө караганда көрүнүш деңгээли начарыраак жана буга ылайык көзгө илинип, илинбей тез өтчү жарыкты аракетти берет. «**Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө**» жеткиликтүү берилген: туур.

1.Оттон, нурлуу көрүнө калышын, чагылышын же тез-тез кайта-кайта көрүнө калышын билдирүүдө колдонулат.

Боз үйдүн төбөсүнөн чыккан оттун учкундары жылт-жылт этип ток болууда. (К.Ж.) ж.б. Караңгыда жылт эткен оттун жарыгынан башка эч нерсе көрүнбөйт. (К.К.) ж.б.

2.Кыймыл-аракеттин өтө тез же күтүлбөгөн жерден болушун билдирүүдө колдонулат. Жылдызкан жыл коюп, жүгөрүнүн арасына кирди. (Н.Б.); Бура тартып жылт берип, Түлкүдөй болуп мант берип. («М»)»¹⁷Кыргыз тилиндеги жарылма, эринчил п, к, тыбыштары менен аяктаган шап, шак, шып, шык, лып сөздөрү да маанилик жактан жакын келет да, аракеттин көз ирмемде, өтө тез жана капысынан болуп өткөндүгүн билдирет:

Баланы лып гана кармап, кароолчулар ханга барышты; Шаршенин үнүн укканда, ал шак ордунан турду да, жүгүргөн бойдон жөнөдү. (К.Н.); Шап эткизе, баланы түп этектен алды эле. (Ф.); Оюн башталары менен, ал шык этип кирип келип, бош орунга отура калды. (Т.С.); Учурашайын деп колумду сунсам, ал да колун сунган, бирок, эмне экенин билбейм, ал кайрадан колун шып тартып алып, терс бурулуп кетти. (К.К.)_Арийне, бул сөздөр маанилик нюанстары, стилдик ыраңы боюнча өз ара айырмаланышат жана дал ошол үчүн тилде жашап жатышат, ал эми алардын ар бирине таандык өзгөчөлүктөрдү ачып берүү атайын иликтөөнү талап кылат деп ойлойбуз.

Көрүү сезиминин негизинде пайда болгон элес тууранды сөздөрдүн экинчи чоң тобун $C+V+C+V+C$, $V+C+V+C$, $V+C+C+V+C$, $C+V+C+C+V+V$ эки муундуу; $C+V+C+C$ тибиндеги бир муундуу сөздөр түзөт. (булар сан жагынан чектелүү келет) да, көбүнчө н,й,к тыбыштары менен аяктайт: далдаң-далдаң, балпаң-балпаң, тартаң-

¹⁷ Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. –Фрунзе. 1984. 377-б.

тыртаң, бөжөң-бөжөң, аныраң-аныраң, дирт-дирт, бөрт-бөрт аңкай, делдең, тайтай, сороң-сороң, серей, сексей, сорок-сорок, далдак-далдак, серек-серек, өпөң-өпөң ж.б. Маанилик жактан алганда, алар «адамдын, айбандардын, мал-жаныбарлардын, же болбосо алардын дене мүчөлөрүнүн кыймылын, ошондой эле кыймылда болгон ар кандай заттардын көрүнүшүн элестетип»¹⁸ көрсөтөт.

М.: *Иса молдонун муздак өңү суу сепкендей калч-калч этип, өңү кумсара түштү.* (С.С.); *Бекер чай таратып жатат деп укканда, ооруп жаткан Орункул ордунан ыргып туруп, далдаң-далдаң этип заматта жетип барды.* («А».); *Кула бээм кудукка түштү, куйругу сорок дей түштү.* (Т.); *Кайсы жерде чуу чыкса, элдин арасынан сорок-сорок этип жүргөн Турсунбекти көрөсүң.* («БТ».) *Жаш баладай тайтайбай оңураак турчу, айланайын.* (О.А.); *Салпаң-салпаң жан баскан, чуудаларын чаң баскан.* («М»). *Бөжөң-бөжөң этип чуркап жүргөн кичинекей балдарды көргөндө, эт-жүрөгү эзилип кетер эле.* (А.С.) ж.б.

Мисалдардан көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр тууралган элестин бир нече жолу кайталанганын, же болбосо бир калыпта үзгүлтүксүз көзгө көрүнгөндүгүн туюндурат жана ушунусу менен биринчи топтогу көздөрдөн айырмаланып турат.

Жогоруда белгилегенибиздей [т,г,к] тыбыштары айрым элес тууранды сөздөрүнүн аягына кошулуп айтылып, маани жагынан өзгөрүүгө учуратат: **жал-жал----- жалт-жалт**: жал сөзү азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбай, кош сөз жал-жал турпатында кароо сөзү менен бирдикте колдонулуп, жаркыраган, жалтыраган элести

¹⁸ Абдувалиев И. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили, Бишкек 1997. 266-бет.

туюндурат: *Мени жал-жал карап, бир нерсе деп айтышымды күтүп жаткандай болду.* (А.О.) Мындан төмөнкүдөй эки маанини байкоого болот: 1) жаркыраган, жылтыраган элес; 2) мындай элестин (көз караштын) улам-улам кайталангандыгы, узакка созулгандыгы. Ал эми [л], [п] тыбыштары кошулуп айтылганда (жалт, жалп) аракеттин, жарыктын ж.б. уушунчалык тез, көз ирмемде болуп өткөндүгүн билдирет, бул жөнүндө жогоруда жеткиликтүү деңгээлде айтылды. Жалт сөзү жылт формасында да колдонулат (жалт этти – жылт этти) жана экөө тең бирдей эле маанини туюндурат, бирок оттун, нурдун ж.б. көлөмүн берүү жагынан айырмаланат: жылт сөзүндө от, нурдун көлөмү анчалык көп болбойт.

[т] тыбышы мөл-мөл сөзүнө да уланып айтылат, бул сөз жалтырак, жылтыраган деген мааниде колдонулат. М: *Ызага буула түшкөн Аймандын көзүнүн жашы мөл-мөл болуп кетти.* (О.А.), өтмө маанисинде «таза, тунук» деген маанини (Мөл-мөл, мөл булак Тоодон ылдый сен кулап. – Т. Ж..) туюндурат, ал эми [т] тыбышы уланганда жалтырактык кескин экендигин билдирип калат: *Көзүнүн кычыгындагы жаш сымалтай мөлт этти.* Көрүнүп тургандай, мөл-мөл да, мөлт да, көз жашка байланыштуу колдонулат.

[к] тыбышы жар сөзүнө уланып жарк турпатында колдонулат, жарк этип тез көрүнө калган элести көрсөтөт: *Бир тетигин бураса, жарк дей түшөт шаар бүтүн.* Жарк сөзү бүгүнкү күндө кыргыз тилинде уңгу сөз катары колдонулат, т.а. уңгу, мүчөгө ажыратылбайт, ал эми чуваш тилинде жар сөзү йарр сөзү уңгу катары өз алдынча колдонулуп, жылдыздардын, чагылгандын жерге түшүү, кыймылдарын берет¹⁹.

¹⁹ Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. - Фрунзе, 1957, с.28.

- **ыр** тыбыштык тизмеги төмөнкү элес тууранды сөздөргө уланат: мөлт+ыр=мөлтүр, үлп+ыр=үлбүр, жалт+ыр=жалтыр, жалб+ыр=жалбыр, желп+ыр=желбир. Мөлтүр сөзү жалтыраган, жылтыраган маанисин (көз жашка карата) туюндурат да, туунду формаларда гана колдонулат: мөлтүр+ө+ып=мөлтүрөп, мөлтүр+ө+й+т, бирок өтмө мааниде мөлтүр турпатында колдонула берет: *Издегендей кайтпас бакыт жыргалын, жээгин карайт мөлтүр булак жылганын.* (С.Э.) Үлп сөзү акырын – аста желбирөө, чайпалуу, теңселүү ж.б. кыймыл абалдын элесин туюндурат да (Үлп эткен жел жок; Саамай чачы желге үлп этти), үлбүр турпатында өз алдынча колдонулбайт, үлбүр+ө=үлбүрө туунду формасында өтмө мааниде («назык, өтө жумшак, алсыз») колдонулат: Үлбүрөгөн чыт экен, кичине бирдеме болсо эле айрылып кете турган. Жөөлөп кетсең жыгылчуудай болуп, үлбүрөп эле араң жаны жүрөт. Жука нерселердин желден, эпкинден козголо түшкөнүн, желп-жалп этип кыймылдаганын билдирген желбир-желбир (желек желбир-желбир этет.) сөзү көбүнчө желбир+т=желбирт, желп, желп эткен кыймылдын тез, кескин болуп, өткөнүн туюндурат: Жел соккондо желек желбирт дейт түштү. Ал эми от алууну, дүрт этүүнү билдирген жалбыр сөзү өз алдынча такыр колдонулбайт, жалбырт турпатында колдонулат да, көбүнчө жалындын дүрт этип тез боло калышын же жайыла калышын (кыймыл-аракеттин өтө тез, кескин түрдө болгонун) туюндурат: *Куурай жалбырт дей түштү.*

Жыйынтактып айтканда, элес тууранды сөздөрдүн бул тобу өздөрүнүн түзүлүшү боюнча анча деле айырмаланбайт: экөө тең эле бир муундуу сөздөрдөн турат, экөөнө тең эле айырмалоочу тыбыштар, тыбыштык тизмек уланып айтылат жана мындан жаралган маанилик

өзгөрүү экөөнө бирдей мүнөздүү болот, [л] тыбышы менен башталган сөз экөөндө тең учурайт. Айырмачылыгы катары төмөнкүнү көрсөтсөк болот: [ж] тыбышы менен аяктаган жана V+C, C+V тибиндеги бир муунду сөздөр элес тууранды сөздөрдүн бул тобунда жолукпайт. Ал эми элес тууранды сөздөрдүн экинчи тобу өзүнүн түзүлүшү боюнча табыш тууранды сөздөрдөн да, элес тууранды сөздөрдүн биринчи тобунан да айырмаланып турат: биринчиден, булар негизинен, эки муундуу сөздөрдөн турат, экинчиден, булардын айырмалоочу тыбыштары, тыбыштык тизмеги жок.

Туюм тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүгү: Мындай сөздөр, жогоруда белгилегенибиздей, дене, жыт, даам сезимдери менен байланышат да, адамдарга, адамдаштырылган жаныбар-каармандарга (көркөм чыгармаларда) таандык болуп саналат. Турпаты жагынан табыш тууранды сөздөрүнө жана элес тууранды сөздөрдүн биринчи тобуна окшош келип, CVC, CVCC тибиндеги бир муундуу сөздөрдөн турат; сөз башында [б], [з], [л], [д], [т], ал эми аягында [к], [р], [п], [з],[ң] келет: **болк-болк, бүлк-бүлк, былп-былп, зыр-зыр, зыңк-зыңк, зырп-зырп, лук, дүр, бур, тыз ж.б.**

Мисалдар: *Деңиз көк, катарына жалт-жалт жатып, Жыпардай аңкыган жыт бур-бур этип.* (О.Б.); *Көзүн ачты, кайра жумду, учкай ой, Тынчтык бербейт, дүр-дүр этет бүткөн бой.* (А.Т.); *Зыр эте түштү жүрөгү, Бычак менен ургандай.* ж.б.

Булардын ичинен зыр-зыр, зырп-зырп сөздөрүнүн маанилери окшош, бир гана зырп сөзүндө кыймыл (туюм) кескин, өтө тез болгондугу туюндурулат, б.а. [п], тыбышы айырмалоочу каражат болуп саналат. Салыш: *Жүрөгүм зырп эте түштү.- Санаган сайын кыргызды, Эт жүрөгүм зырп этип.* (Т.) Ушул сыяктуу эле көрүнүштү

зың-зың, зыңк-зыңк сөздөрүнөн да байкоого болот, мында да [к], тыбышы айырмалоочу кызматты аткарат.

Түрк тилинде болсо кыргыз тили сыяктуу тууранды сөздөрдүн муун түзүлүшү **табыш, элес, туюм** деп бөлүнбөстөн илимпоз, **проф. др. Хамза Зулфикар** жана белгилүү түрколог **О.Н. Туна** төмөндө көрсөтүлгөндөй кылып, муундар түзүлүшүн аныктаган.

Түрк тилиндеги тууранды сөздөр муун түзүлүшү боюнча төмөнкү топторго бөлүнөт.

1. Башкы формадагы тууранды сөздөр
2. Экинчи формадагы тууранды сөздөр
3. Көп муундуу тууранды сөздөр

I Бир муундуу болгон башкы формалар

Булардын муун түзүлүшү төмөнкүлөр:

а) Бир үндүүдөн турган муун: [V] V –үндүү

Мисалы: «а», кайгыруу, капаланууда чыккан үн, ыйлоону, сыздоону

түшүндүрөт. Мисалы: *Ağlamak (ыйлоо), ağıt (кошок)*

«у», уу деп чыккан үн. Уулдоону, бакырууну түшүндүрөт. Мисалы: *uğulatak (уулдоо), uğulda- (уулда)*.

«ө», өкүргөндөгү өө деп чыккан үн. Ашказан ооруганда, кусканда чыккан үндөрдү түшүндүрөт. Мисалы: *öğürtü (окшуу), öğürmek – (окшуу)*.

б) Бир үндүү жана бир үнсүздөн түзүлгөн муун: V (үндүү)+C (үнсүз)

V+C муун түзүлүшү, бир үндүү тыбыш, бир үнсүз тыбыштан түзүлөт:

Мисалы: **af** (*afgurmak, afkurmak*) үрүү, иттердин, арстан жана башка жырткыч айбандардын чыгарган үндөрүн түшүндүрөт.

üf, (*üfleme*), бир нерсени үйлөөнү түшүндүрөт.

öp (*öp*) - өбүү

öf (*öflük*) - үшкүрүнүү

in (*inilti*) - онтоо

в) Бир үнсүз жана бир үндүү тыбыштан түзүлгөн муун: **C** (үнсүз) + **V** (үндүү)

C+V муун түзүлүшү, бир үндүү жана бир үнсүз тыбыштан түзүлөт:

Мисалы: **me, be** (*mele-, bele-*) кой, козу, эчки, улак сыяктуу үй жаныбарларынын маарагандагы үндөрүн түшүндүрөт.

mö, mo (*möle -, mola-*) уй, өгүз сыяктуу үй жаныбарларынын чыгарган үндөрү.

tü- (*tükür-*) түкүрүү

mo, (mo: lamak) уй, музоо, өгүз сыяктуу үй жаныбарларынын мөөрөгөндөгү үнүн түшүндүрөт.

tü, (tükür) - түкүрүү

ki, (kır) – какыруу

г) Бир үнсүз бир үндүү жана бир үнсүздөн түзүлгөн муун: **C** (үнсүз) + **V** (үндүү) + **C** (үнсүз)

C+V+C муун түзүлүшүнө мисалдар: **baç** (*baç etmek*) - өбүүнү түшүндүрөт.

Gak – карганын үнүн түшүндүрөт.

Cıv (*cıvla-*) – өтө тез ылдамдыкта жүргөн заттан чыккан дабыш

Guk (*gukla-*) - кукулдоо

Pat (*patla-*) - жарылуу

Fos (*fos çıkmak*)- бир жумуштун ийгиликсиз аякташы.

Foş (*foşurda-*) – жини кайнап буркан-шаркан түшүүдө чыккан дабыш

Pıt (*pitla*) – суу тамчылаганда чыккан үн

Kat (*katur-katur*) – катуу үн чыгарып, бир нерсени жеш, же катуу басып жүрүү

Lok (*lokurda*) – бир нерсе кайнаганда чыккан дабыш

Zar (*zar zar*) – токтобостон, тынчсыздануу менен сүйлөшүү

Zır (*zirilda*) – бирөөнү ыйлатуу үчүн айтылган сөз.

д) Бир үндүү жана эки үнсүздөн түзүлгөн муун: **V** (*үндүү*) + **C** (*үнсүз*) + **C** (*үнсүз*)

V+C+C муун түзүлүшүнө мисалдар: **añk** – таң калууну түшүндүрөт.

Inç (*inçkir*) – ыктытуу

Ing - (*ingilda*) – башы оорудан термелүү

ж) Бир үнсүз, бир үндүү жана эки үнсүздөн түзүлгөн муун:

C (*үнсүз*) + **V** (*үндүү*) + **C** (*үнсүз*) + **C** (*үнсүз*)

C+V+C+C муун түзүлүшүнө мисалдар: **gümp** - заттар күйгөндө, бычак менен бир нерсени кесүүдө, ийне кирип кеткенде чыккан дабыш.

bilk (*bilki-*) – мөмө жемиштин бузулуп, чиригендеги абалына карата айтылуучу сөз.

camb (*cambul- cumbul*) – суюк заттарды аралаштырууну түшүндүрөт

çing (*çingila*) – суунун чачырап жайылышы

dömp (*dömbüldek*) – төөлөрдүн мойнуна илинүүчү коңгуроо

dümb (*dümbüldemek-*) – эки жакка теңселип басуу

virt (*virt virt*) - бир нерсенин бат-бат кайталануусу

zonk (*zonklamak*) - дененин ичтен сызып оорушу

II Экинчи формадагы тууранды сөздөр.

Бул формага тиешелүү болгон тууранды сөздөр адатта бир муундуу тууранды сөздөргө мүчө улануу менен жасалган сөздөр кирет.

Мисалы: *şiril şiril* (*шар-шар*), *şirildamak* (*шаркылдоо*), *şirilti* – (*шаркырама*)

fikir fikir (*суунун кайнашы*), *fikirdamak* (*суунун тыкырап кайнашы*), *fikirtti* (*суу кайнаганда чыккан дабыш*)

fokur fokur (*боркурап кайноо*), *fokurdamak* (*катуу кайноо*), *fokurtu* (*боркулдоо*)

III Көп муундуу тууранды сөздөр

Эки муундуу тууранды сөздөр сыяктуу башкы формадан мүчө улануу менен жасалган сөздөр.

Мисалы:

çatırt – çatırt - (*бир нерсенин үзүлгөндө үзүлүп-үзүлүп чыккан дабыш*)

çatırt –çuturt- (*бир нерсенин үзүлгөндө үзүлүп-үзүлүп чыккан дабыш*)

şakırt- şukurt- (*жамгыр жааганда куштардын үндөрү*)

Түрколог **О. Н.Туна**²⁰ тууранды сөздөрдүн «көп муундуулар жана эки муундуулар» деп эки бөлүккө бөлгөн. Алгач бир муундууларга мисалдар төмөндө көрсөтүлдү.

1.а. Güm güm gülemek (*күчү менен ургулап үн чыгаруу*) , **şıp şıp şıpla-** (*суу тамчыларынын жерге түшүүсү*), **hor hor horla-**(*корулдоо*), **pat pat patla-** (*жарылуу*), **sızım sızım sızlanmak** (*сыздоо*) vb.

²⁰ **Tuna O.N.**, Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү CVC; окшош муун, бирдей үндүү, бирдей үнсүз, бирдей уңгу, бирдей уңгудан жасалган этиш.

1.б. Vırç vırç vırçla- (эзүү, ичи-сыртын аңтаруу), **zonk zonk zonkla-** (заңкылдоо), **gurk gurk gurkla-** (кукулдоо), **cump cump cumpla-** (таштын сууга түшкөндөгү дабышы), **cirt cirt cirtla-** (барактардын, же кездемелердин айрылгандагы дабышы) vb.

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү CVCC; окшош муун, бирдей үндүү, бирдей үнсүз, бирдей уңгу, бирдей уңгудан жасалган этиш.

2.а. bel bel bak- (түшүнүксүз кароо), **vır vır konuş-** (токтобостон сүйлөшүү), **şır şır ak** (шарылдап агуу)-, **hös hös yürü-** (башы денесинен алдыда жүрүү), **küt küt vur-**(токтобостон катуу уруу), **hot hot söyle-** (орой, жана катуу сүйлөө)

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү CVC; окшош муун, бирдей үндүү, бирдей үнсүз, бирдей уңгу, ар башка этиштер.

2.б. vırç vırç bat-(баткакка батуу), **cirt cirt yırt-** (чытыр-чытыр айруу), **hart hart ısır-** (катуу үн менен тиштен алуу), **gümp gümp atla-** (бат жана катуу үн менен аракет этүү), **trank trank at-**(катар-катары менен ок атуу), **cart cart sök-**(бөлүк-бөлүктөргө ажыратуу), **zonk zonk uğulda** (дененин бир бөлүгүнүн катуу оорусунан сыздоо) vb.

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү CVCC; окшош муун, бирдей үндүү, бирдей үнсүз, бирдей уңгу, ар башка этиштер.

3.а. çat çut kır-(такта, сөөк, жана катуу заттардан чыккан дабыш), **çak çuk çığ-** (оозундагы бир нерсени катуу үн чыгарып чайноо), **kem küm et-** (айтайын деген оюн айта албастан мыңкылдоо) vb.

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү **CVC**; окшош муун, үндүү тыбыштары ар түрдүү, уңгудагы үндүү жоон болсо **ү**, ичке болсо **у**, бирдей үнсүз, ар башка этиштер.

3.б. çart çurt et-(орунсуз көп сүйлөө)-, **hart hurt ısır-**(катуу үн менен тиштен алуу), **garç gurç sök-** (кыйынчылык менен бир нерсени айруу), **fart furt et-** (болбогон сөздөр менен өзүн мактоо) *vb.*

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү **CVCC**; окшош муун, үндүү тыбыштары ар түрдүү, муундагы үндүү жоон болсо жоон, ичке болсо ичке, бирдей үнсүз, ар башка этиштер.

4.а. hik mik et-(бир иштен кутулуу үчүн себеп табуу), **çat pat konuş-** (чала сүйлөө), **pat küt vur-** (катуу бир нерсе менен кайра-кайра тарт-турс уруу) *vb.*

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү **CVC**; окшош муун, бирдей же ар түрдүү үндүү тыбыш; биринчи муундагы үнсүзгө карай үнсүзү алмашылат, ар башка этиштер.

4.б. vırt zırt gir – (бат-бат келүү) *vb.*

Түшүндүрмө: бир муундуу; муун түзүлүшү **CVCC**; окшош муун, бирдей үндүү; биринчи муундагы үнсүзгө карай үнсүзү алмашылат.

Түрколог **О.Н. Туна**²¹ өзүнүн макаласында түрк тилиндеги эки муундуу кайталоолордун 5 өзгөрүлүү тибин аныктаган жана алар туурасында көптөгөн мисалдарды берген.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

1. Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, - Ankara, 1995.

2.Ergin, M., Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.

²¹ Tuna O.N. age., s. 436-437.

3. **Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
4. **Çengel K.H.** Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara. 2005.
5. **Caferova, S.**, Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
6. **Tuna O.N.**, Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
7. **Divanü Lugat– it –Türk**, (Çeviren : Besim Atalay), Ankara , 2006
8. **Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12
9. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
10. **Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
11. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва, 1959. с.156.
12. **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 1957.
13. **Абдувалиев И., Садыков Т.** Азыркы кыргыз тили (морфология).– Б., 2000, 265-б.
14. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Фрунзе, 1959. 155-б.
15. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.**, Кыргыз тили. – Фрунзе. 1986, 21-б.;
16. **Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
17. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956, стр. 363-372. XXXVI, 1-2, 1929.
18. **Кудайбергенов С.** Тууранды жана сырдык сөздөр жөнүндө // Мугалимдер газетасы. - №5 – Ф., 1954.

19.Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. – Ф.: Мектеп, 1969.

20.Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев, Азыркы кыргыз тили, Фонетика-Лексика, Фрунзе. 1978.

21.Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр, Фрунзе 1959.

22.Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, Бишкек. 2006